

A HALÁLGONDOLAT FEJLŐDÉSE

HÁROM SZÁZAD MAGYAR LÍRÁJÁBAN

ÍRTA:

PERÉNYI J. LÍVIA.

(1934.)

A POGÁNY HALÁL-ELGONDOLÁS.

A metafizikai érdeklődés az emberi lélek legősibb és legtermészetesebb szükségletéből fakad. Alapja a mindent tudniakarás, a telje« tisztánlátás vágya, hajtóereje pedig az a nagy nyugtalanság, melyet a transzcendens ismeretlen sejtése, a végtelenség gondolata és a kikerülhetetlen szükségszerűség érzése támaszt az emberben. A kezdet és vég, a lét és nem lét, az élet és halál rejtélyére, az értelem átható világosságát deríteni, a homályos sejtések síkjából a minden kétséget kizáró bizonyosság szintjére emelkedni, meg nem szűnő törekvés, örökkön lobogó vágy. Hit, tudomány és művészet egyaránt feszegeti a „titokvár” nyitját, mindegyik szeretné fellebbentem a fátyolt a teljes bizonyosságról, melyet a bölcs Isten keze gondosan takar szemeink elől.

Az emberélet számtalan problémája és csodálatos misztériuma közül, minden időben a halálé izgatta legjobban az embereket. Mint fájó kérdés, mindig élt a lelkek mélyén. Titokzatossága, ismeretlensége ma ép úgy megremegetteti lelkünket, mint az ősemberét. Évezredek kultúrája nem tudott világosságot vetíteni mibenlétére, előtte eltompul az értelem „megvakulnak látó szemeink”, részünkre ép úgy titok, idegenség, mint volt az ősembernek. Nem tudjuk, hogy mikor, hogyan és miért jön, csak érezzük szükségszerűségét, kérlelhetetlen voltát. „Miképpen meghal a bölcs, azonképpen meghal a bolond is” — mondja a zsoltóros.

Az élet és halál elválaszthatatlanul összetartoznak, kiegészítik egymást. Megbonthatatlan egység fogja össze e két fogalmat. Egyik se képzelhető el a másik nélkül. Ha nem

élne bennünk a halál tudata, nem is tudnók, hogy élünk. Élet és halál! Titokzatos két ellentét, melyek értelmet adnak egymásnak és egyensúlyban tartják egymást Két határpont, melyek közt halandó életünk mozog, a „vonalnyi lét” minden reményével és lemondásával.

Az élet és halál szükségszerű összefüggését a letűnt korok emberei ép úgy átérezték, mint mi. S a tudat, hogy minden lény fejlődésében természetszerűleg elérkezik az időpont, melyben az egyéni élet a nemlét bizonytalan homályába hull, mélyen belemarkolt a lelkekbe s irányítólag befolyásolta az emberi eszmélődést, megindulásától máig. Ez a szomorú bizonyossági volt az a formáló elv, mely az emberiség világszemléletét kialakította, ez — volt az az alapmotívum melyből kiindulva, különböző idők lelkisége a maga életképét megrajzolta. Az élet és halál egymásbaszakadása, a pozitív és negatív létnek szomorú ölelkezése hozta magával az élet és halál fogalmának az emberi tudatban való korrelatív felmerülését. Különböző idők embereinek élet és világszemlélete különböző halálfogalmat involvált. Azért a fejlődés folyamán a halálképzet mindig más formában bukkan fel.

Az antik világ, amely a voltaképeni filozófiai spekulációkat megindítja, teljes odaadással hajlik a metafizika problémáihoz. Kutató tekintetét a világegész, a mindenség felé fordítja s annak teljességéből igyekszik „kilátni” a valóság minden mozzanatának értelmét. A halál rejtélyének kusza valóságát is ők kezdik felfejteni. Pláton — akiből kiindulva fejlődött és teljesedett ki az európai filozofálás, — legköltőibb dialógusában szól a halálról. A test és lélek elválásának tartja. Szerinte az életben nem teljesedik ki az ember lényege, csak a halálban. Az élet csak előkészület a halálra.

Senecánál is a halálon van a lét súlypontja, „tota vita discendum est mori.”

Epikuros — kinek felfogását szószerint magáévá tette Cicero is — egész filozófiájára jellemző léleknyugalommal áll

szemben a halállal. „A halál nem érdekel bennünket — mondja. — Ha itt a halál, akkor már mi nem vagyunk itt s ha mi itt vagyunk, nincs itt még a halál.”

A stoikus császár, Marcus Aurelius elmékedéseiben is gyakran felbukkan a halál gondolata. Tisztán fizikai jelenség az ő szemében. Úgy tekinti, mint ami emberi természetünkből önként következik. Sem okát, sem következményét nem kutatja. „Mi a halál? Ha önmagában véve nézzük és az értelem nekünk jutott részével lehántjuk róla mindazt, mit a képzelődés rákent, kiderül, hogy semmi más mint a természet műve.... Nem egyéb mint az őselemek bomlása, melyekből minden élőlény összeállt. Aki pedig a természet művétől fél, az olyan, mint a gyermek.” Sajátságos felfogását megvilágítja az élet és halál mivoltára vonatkozó megjegyzése: „Beszálltál, hajóztál, megérkeztél, szállj ki.”

Nem lehet célja e dolgozatnak végigkísérni a halálkép kialakulását a fejlődés minden szakaszán. A klasszikus világ legjellegzetesebb halál-elgondolásai bepillantást engednek a kor egész lelkébe, abba a cél nélküli, tétova iránytalanságba, melyből csak a legképtelenebb közöny, vagy legsivárabb pesszimizmus bontakozhatott ki.

A KERESZTÉNY HALÁLKÉP.

A kereszténységben a halál fogalmával új metafizikai megvilágításban találkozunk. A kereszténység új lelket lehel a régi formákba, átértékeli az antik intellektualizmus értékeit. A halál nem a törekvések, vágyak, tevékenységek megszűnését, nem pusztulást jelent, hanem új életet, a beteljesedést. A halál ugyanis két utat nyit meg az ember előtt. Egyik a Krisztus halálával megszerzett örök életbe, a másik a bűnökkel kiérdemelt örök kárhozatba vezet. A halálnak ebben a sajátosság

Janus-arcú beállításában rejlik a keresztény hit megmérhetetlen fölénye a pogány felfogással szemben. A kereszténység a jó és rossz, a fény és az árny, a boldogság és a kárhozat lehetőségével helyettesíti a pogány halál vigasztalanságát. A keresztény halál jutalmaz és büntet, felemel és lesújt, életet ad és megsemmisít. Ebben az átértékelő erőben rejlik a kereszténység jelentősége. Aristoteles még így összegezi élete eredményeit: „Incertus vixi, dubius morior, nescio quo vadam”... Szent Pálból már a biztosság öntudata szól: „Tudom kinek hittem és bizonyos vagyok benne, hogy az én önála letett kincsemet megtartotta nekem ama napra”... így az evangélium meleg fénye belevilágít a lelkek sötétségébe s átalakítja azt a sivár élet és világgépet, melyet az antik filozófia kialakított.

Szt. Pál apostol a halált a bűn következményének fogja fel s ezzel nemcsak az emberiség halálát határozza meg alapvetőleg, hanem az életét is. Óriási a hatás, amit az a tanítás, hogy a halál a bűn zsoldja, az emberiségre tett.¹ A keresztény ember ennek következtében a földi élet tartalmát a bűn kerülésében célját az Istenben látja; így alakul ki az a földtől elvonatkozó, az életet megvető felfogás, melyet teljes egészében megismerhetünk Szent Ágoston egyetlen mondatából. „Életnek mondhatjuk-e azt, amit itt e világon leélünk? Azt az életet, amelyet a vér bujává izzapol, a fájdalmak elgyengítenek, a szenvedély tüze kiszikkaszt, a légkör beteggé tesz, az ételek felpuffasztanak, a böjtök meggyötörnek, a tréfák szórakozottá tesznek, a szomorúság emészt, a gond szorongat, a nyugodtság, a gondatlanság elernyeszt, a gazdagság kevélyé és hetvenkedővé tesz, a szegénység lesújt, az ifjúság felemel, az öregség megörbít, az elerőtlenedés megtör, a szomorkodás lenyűgöz.”

Ez a megvetett, lekicsinyelt élet „e gyötrelmes földi vándorlás”, ez a csupa rossz és csupa rút nem lehet cél. Ez csak az út, melyen az ember „lelkében bűne tuskéjével,

¹ Walter Rehra: Der Todesgedanke in der deutschen Dichtung. Halle 1928.

nyakán a halál igájával bukdácsol” az örök jó és az örök szép, a végtelen Isten felé.

A bűn mély jelentőségét Szent Ágoston is átlátja. Az ember osztályrésze a bűn s ennek zsoldja a halál. „És méltán van ez így Uram — mondja — mert tetteinknek méltó jutalma az, hogy a semmiség felé tartsunk mint a leeső víz.” A bűnbeesés következtében szembekerül egymással a jó és a rossz, beáll a dualizmus isten és világ között. Így a földi világ messze esik Isten országától. A bűnös emberiség itt bolyong a siralom völgyében s lelkét olthatatlan vágy tölti el a legfőbb jó az Isten és az örök haza után. Az egész földönlét csak előkészítés, zarándokút s fájó hazavágyás. Így lesz a keresztény hit felfogásában a rosszból jó, a sötétségből világosság s a halálból örök élet.

HÄROM SZAZAD IRODALMI ARCA.

Az élet és halálnak ezzel a szigorúan keresztény szellemű felfogásával találkozunk mindvégig régi irodalmunkban. Az a megmérhetetlen horderejű egyetemes hatás ugyanis, mely irodalmunkat életre ébresztette s a fejlődés útján megindította, a kereszténység. Ez az eredet mélyen beleszántott irodalmunkba s annak jellegét eleve meghatározta. Irodalmunk termékei a legrégebb emléküinktől kezdve, három századon át tárgyban és szellemben vallásosak. A mélyről buzgó vallásosság az az indíték, mellyel a fejlődés minden szakaszán találkozunk. Líránknak is ez az alapszíne, költőinknek kiapadhatatlan forrása, meg nem szűnő ösztönzője. A kereszt jege végigkísérte líránk fejlődését, a legújabb időkig. Nincs szellemi áramlat, mely irodalmunk egészét annyi ideig kizárólagos hatalma alatt tartotta volna ! így természetes, hogy az élet és halál problémája is a keresztény gondolatvilágból sarjad ki, keresztény

szellemű megvilágítást és megnyilatkozást keres a legrégebbi időktől kezdve.

A középkorban „az emberek látóköre még térben és időben viszonylag szűk körre szorítkozott. A középkori világban csak egy életformát találunk, mely az emberek vágyódását kielégítette, a szent életet, csak egy társadalmi eszmét, a civitas Dei egyetemes gondolatát, csak egy metafizika-theológiát, mely felbonthatatlan egységbe foglalta a hit és tudás tartalmát és felölelte a kornak egész egyetemes szellemi műveltségét.”¹

A középkori szellem homogenitását átörökítette a XVI. és XVII. sz. Az egységes mély vallásos érzés középkori erővel él tovább s ez meghatározza e korbelti költészeti termékeinket. A vallásos érzés teljesen megüli a lelkeket és vakká teszi minden más problémával szemben.

A XVII. században már bővül az irodalom köre, de az általános érdeklődés még a vallásos irodalomé. Az irodalom lényegében még ugyanúgy „ancilla theologiae” mint a megelőző századokban.

XVI. és XVII. sz.-beli líránknak e korbelti kéziratos és nyomtatott énekeskönyveink a kódexei. Ezekből láthatjuk, hogy miként fonódik össze egyházi és világi líra, katolikus és protestáns költészet. Mert bár dogmák és szertartások dolgában szembe szökő volt is a különbség katolicizmus és protestantizmus között, világszemléletük és erkölcsstanításuk nem különbözött. Így e két századbelti líránk tanulmányozásánál nem teszünk megkülönböztetéseket, nem vesszük figyelembe azt az áthidalhatatlan távolságot, mely a két felekezetet történetileg elválasztotta, csak az uralkodó vallásos érzést vizsgáljuk. Ez a vallásosság ugyanis egyformán mélyről buzgó, meggyőző erejű, a túlvilági eszmény felé törekvő hitből táplálkozott mindegyik felekezetnél s egyformán magasztos élet-

¹ Thienemann Tivadar: A szabadgondolkodás első nyomai a középkorban. Minerva 1922.

elveket hangoztatott. Ez a vallásosság irányítja e két század embereinek gondolkodását, ez színezi világképüket, ez ad irányt és célt életüknek és értékeléseiknek s ez szabja meg a halálfogalomnak kialakulását is,

A XVIII. sz. szellemisége már nem mutatja azt az aránylagos egységet, mint az előző századok. A vallás primátusa nem kizárólagos, egyéb mélyenható áramlatok szántanak szellemi életünk ugarába és sokrétegűvé gazdagítják. Ez a kulturális színesedés természetesen magával vonja az emberi lélek differenciálódását is. Sok irányúvá válik az érdeklődés, gazdagszik a lélek, színesebb a világkép. Irodalmunk a különböző ráhatások átformáló erejét csak a század második felében tükrözi. A XVIII. sz. első fele nem hoz semmi újat, a XVII. sz. egyenes folytatásának, értékei továbbfejlesztőjének tekinthetjük. E század első felének lírai termékei a gondolat és az érzelem-szegénység, fásult nemtörődömség, tétova akaratnélküliség sivár képét nyújtják. Mintha nem lett volna érzés, mely hevít, gondolat mely ösztönöz, akarat, mely cselekvésre bír! Üresség, unalom cél és vágytalanság mindenütt. A vallás ihlető ereje azonban, ha nem is olyan intenzíven, mint az előző századokban, de most is kitartóan serkenti íróinkat. Eredeti ötlet, kezdeményező erő és fantázia hiányában, vissza-visszatérnek a vallás örökvizü forrásához és abból merítenek. Az előző századok termékeny tarlóján szedegetnek s átveszik formáit, kifejezéseit, eszméit, gondolatait. A halállal szemben való állásfoglalásuk így itt is természetesen és önként következik a vallásos felfogásból. S miután a XVIII. sz. első fele az előző idők megállapításait és hitét szinte változatlanul magáévá teszi, anélkül, hogy saját lelkületéhez alkalmazná, a halál-fogalommal is az előző idők megvilágításában találkozunk.

Mindezeket összevetve, a halálfogalom fejlődési vonala líráinkban a legrégebb időktől a XVIII. sz. második feléig egy irányú. A XVI. és XVII. sz. egységesen vallásos légköréből,

a dogmák szorító öleléséből indul útjára a halálgondolat s a XVIII. sz. első felének passzivitásában változatlan marad. Csak a század második felében vesz fejlődése új irányt. Csak akkor válik meg származásának jellegzetességétől, a szigorúan egyházas szellemtől s válik filozófiai fogalomná.

A fejlődést végigkísérni, ha egyhangú és fárasztó is, nem haszontalan. Mert a halálkép kialakulása szorosan összefügg az élet értékelésével, az élet és halál kérdésének felfogása pedig az ember legmélyebb énjében gyökerezik. Így a a fejlődő halálgondolat útját járva, három század emberének élet és világszemlélete, három század lelkülete tárul fel elénk őszintén, leplezetlenül, emberien.

A KERESZTÉNY, SZIGORÚAN DOGMATIKUS HALÁLFELFOGÁS LÍRÁNKBAN.*

A halálgondolat líráinkban a protestáns korral tűnik fel s teljesen a kor szellemének megfelelőleg alakul.² Egész líráink fejlődésében nem találunk még egy időszakot, amely annyira a halál jegyében keresne megnyilatkozást. A századnak izzó vallásossága, a kereszténység tanítása hozza ezt magával. A keresztény felfogás gyötrő büntudata, — melyet Pál apostol gyökereztetett meg a lelkekben — és a halál, mint a bűn szomorú következménye, középponti helyet foglal el a kor gondolkozásában. A haláltudat valósággal lenyűgözi a lelkeket. Mintha nem tudnának kínzó gondolattól szabadulni, fáradhatatlanul, kötelességszerűen hangoztatják a memento mori-t.

¹A megállapítások alapjául szolgáló munkák jegyzékét a Bibliográfiában adom.

²A halálgondolat megkapó lírai fogalmazásban, már a kódexek korában fellelhető. Ez a haláltánc azonban, mint nem eredeti magyar megnyilatkozás, fejtegetésünkől kimarad.

Mintha Seneca tanácsát, „ut nunquam mortem timeas, semper mortem cogita” — igyekeznének megvalósítani! Nem gondolnak másra, csak a halálra. Azt énekelik két és fél századon át egyhangúan, színtelenül, minden költőiség nélkül, az emberi elmulás tragikus mélységének ihlető erejét nélkülözve.

Az élet és halál tényét énekszerzőink szigorúan dogmatikus álláspontból értékelik. Így nem a halál metafizikai jelentőségét domborítják ki, hanem csak azért elmélkednek róla, mert legmeggrázóbban testesíti meg a földi mulandóságot, por és hamu voltunk megfellebbezhetetlen valóságát. Maga a halál jelensége megszabadítva minden világi és időbelitől, nem válik kérdéssé, de nem is válhat. Mert a halál a dogmák szolgálatában áll, s vele kapcsolatban csak a lélek sorsának biztosítása a lényeges. „Egy a szükséges, mentsd meg lelkedet”. S ennek a célnak szolgálatában áll költészetünk két és fél századon keresztül. Így a vallásos érzés és a halálgondolat, elválaszthatatlanul összefonódnak líránkban. Ez magyarázza azt a sajátságosényt, hogy igazi jellegzetes halálköltészetünk két és fél századon keresztül nincs is. Énekszerzőink önmagában nem értékesítik a halálgondolatot. Minden érzést a vallás síkjába játszanak át, így a halált is csak hitüknek, Istent sóvárgó vallásosságuknak megvilágításában látják. Még a „temetéskorra való énekek”-ben is, amelyek alkalmosságuknál fogva a halál tényéhez kapcsolódnak — s amelyekre fejtegetésünk éppen ezért joggal számíthatna — szinte mellékessé válik a halál gondolata. Ezeknek súlypontja ugyanúgy Isten és az örökkévalóság dicsőítésén nyugszik, mint énekeskönyveinké általában. Rendeltetésüket a címen, s a halott személyére vonatkozó utalásokon kívül csak az árulja el némelyikben, hogy „az holt ember szíll állapotíya felől”. Máskülönbén teljesen beleolvadnak a Szentírást fáradhatatlanul idézgető vallásos költészetbe. Ez a körülmény teszi majd érthetővé, a keresztény dogmatikus haláleggondolás szín-

telenségét, jellegzetesség nélküli, élettelen beállítását, fejlődést nélkülöző, merev, sablonszerű voltát

Énekes könyveink kivétel nélkül Istenben bízó hitükből kiindulva jutnak el a halál valóságához. Így a halál jelentőségének festése, szinte másodrendű fontosságúvá válik ezekben az énekekben, középpontban a megváltás ténye és nagyszerűsége áll. Az embert Isten boldogságra teremtette, de Ádám bűne a halálba és kárhozatba vezető utat nyitotta meg előtte. Ádám örökségként minden ember osztályrésze a bűn és ennek zsoldja a halál. „Quis est homo, qui vivet et non videbit mortem?” Ebben rejlik az emberi sors tragikus mélysége. Születnünk, élnünk kell és a kényszer ellen óvást hasztalan emelünk. Végtelen szükségyszerűséggel nehezedik ránk a lét és elmúlás. Nem tudunk nem élni és nem tudunk el nem múlni. Sújt mindannyiunkat az örök törvény, hogy lennünk kell. A lét véges, esetleges, mely célját a végtelent csak a halálban, a nemlétben, a megsemmisülésben érheti el. Ez a megrázó embersors, az elrendeltség bénító tudata megüli énekszerzőink lelkét és a maguk egyszerű eszközeivel, hangot adnak ezeknek az érzéseknek. „Aki maga felől azt vallja, hogy ember, azt is hozzátegye hogy nyomorult ember, változások alá rekesztetett ember, sőt majd elromlandó és halandó ember.”¹ Embervoltunkkal együttjár halandóságunk tudata, születésünkkel magunkkal hozzuk a pusztulás biztosságát „változó időnek csak ragadómannia, szomorú életünk halálnak prédája.”² Halandóságunk okát kutatva, Szent Pál tanításához utasít az egyház: a bűn zsoldja a halál. Ádám és Éva bűne hat ki valamennyiünk sorsára, bűnhődésünk sújtó felelőssége ránk hull vissza. A bűnhődés gondolata, a halál büntető jellege beleévődik énekszerzőink lelkébe s nem tudnak ettől szabadulni. Az ősember bűnét s annak az emberiség sorsára

¹ Újfalvi: Halotti temetésekre való énekek 1694.

² Mihál Farkas gyűjteménye,

kiható megdöbbenő következményét látogatják s a halál rejtélyének, szükségszerű bekövetkezésének megoldásaként, az összülök bűnbeesését elfogadható magyarázatnak tekintik. A keresztény hit megvilágításában, teleologikus szükségességet hangoztató tanításában ez a felfogás tűnik fel a legtermészetesebb és legmegnyugtatóbbnak. Halálénekeink mind ebből a szemszögből nézik az elmúlás tényét. Vétkeztünk s bűnünknek halál az ára. Ez a megállapítás azonban a krisztusi megváltás csodája nélkül igen vigasztalanul hangzanék. A megdöbbenő megsemmisülés gondolatát kiküszöbölte a kereszténység, így a halálfélelmet túlharsogja a feltámadás örömeke, mert megígértetett, hogy „omnis qui vivet et credit in me, non morietur in aeternum”.

A keresztény hit évszázadokon át nem csökkenő hatását ebben az életet adó, átértékelő erőben kell keresni. Nagy hordereje abban rejlik, hogy „eszmékkal töltve meg a puszta sirt”, vigasztaló fénysugarával belehasított az örök sötétség kétségbeejtő ürességébe, hogy új célkitűzéseivel hitet és reményt adott a lesújtott emberiségnek.

A mély keresztény hit magyarázza halálénekeink megnyugvó hangját. A túlvilági élet biztossága hangzik énekeinkből. Kétkedésnek nyomát se találjuk. A halál zord valósága megszeli a mélyről fakadó istenhit melegétől: „A ki each szárazon a halálról emlekozi: bezzec meg íyed es meg retten az”¹ írja Heltai Gáspár. Énekszerzőink nem is elmélkednek csak „szárazon” a halálról. Az ő halálképzetükkel egyidejűleg felmerül mindig az örök dicsőség és örök kárhozat lehetősége. És éppen ez a tény magyarázza meg halálköltészetünk fejlődés irányának egyoldalúságát, esztétikai értékük és értékelésük alacsony fokát. Mert énekszerzőink a halálról szólva, nem tudnak megszabadulni az örök kárhozat lehetőségének gondolatától és énekeik súlypontja a pokol elkerülését célzó

¹ Vigasztaló könyvecske 1553.

intelmeken nyugszik. Így maga a halálgondolat az énekekbe tüzdelt óvások és intelmektől szinte ki se látszik, lírai termékeinket pedig, — amelyek természetüknél fogva az anyagtalan valóságok, földtől való elvonatkozások magasságáig szállhatnának, — a legalaposabb tanítóköltészeté súlyosítják. Az egyház tanítása a jó élet és jó halál összefüggéséről, olyan mély nyomot hagyott a lelkeken évszázadokon keresztül, hogy semmit sem tartanak fontosabbnak a boldog halálra való készületnél. „Semmi tudomány, majd ilyen szükséges és hasznos nem lehetne” — írja Károli Péter.¹ Ez általános meggyőződés. Sibolti Demeter szerint „Dragab tudomány nincsen, mint hogy az ember boldogan tanuljon meg halni”²... Szinte szó szerint ezt halljuk még a XVIII. sz.-ban is. „Mert valamint a Testi ételek között életünk táplálására legszükségesebb a mindennapi kenyér, úgy az lelki életnek megőrzésére az egész Keresztyéni gyakorlási s Exercitiumi között, embernek legszükségesebb, az mindennapi Halálra való meg- emlékezés.”³ Kötelességüknek érzik embertársaikat a jó meghalás feltételeivel megismertetni. így támad az „ars moriendi”-k egész sorozata. Károli P., Sibolti, Heltai, Kultsár és mások, vigasztaló könyvecskét „szedegetnek” az Isten ígéből, mert remélik, hogy „soc tob meg keseredet lelkű Keresztyéneknek” lelki üdvét mozdítják elő. Szerintük jó élet és jó halál korrelatív fogalmak. Jó meghalás függvénye a jó életnek, így az ars moriendik, ars vivendikké lesznek. A XVIII. sz.-ban e cél szolgálatába a halotti búcsúztatók egyre növekvő számát állítják. Csak ezek nem annyira hangsúlyozottan tanító célzatuak. Ugy ezek, mint a vigasztaló könyvecskék, kivétel nélkül a Szentírás egy-egy helyét írják át. Egyet olvasva,

¹ Az halálról feltámadásról 1575

² Vigasztaló könyvecske 1584.

³ Boldog halálnak hajócskája 1738.

ismerjük valamennyit. Énekszerzőink is így járnak el, de míg a vigasztaló könyvecskék részletes élet programot adnak, addig énekeink csak általánosságban óvnak a bűntől s a halál utáni étellel kecsegtetnek. A túlvilági lét biztossága megkönnyíti részükre a földi élettől való megválást. „Az testi halálból megyek örök életre és meg mondhatatlan öröme, dicsőségre, kit kezdettől fogva az Krisztus meg szerzett, az ő benne bízóknak”.¹ Így valóságos öröm a halál, hisz a földi élet sok szenvedése, fáradalma és gyötrelme után, kárpótlást nyújt az istenfélőknek. „El-törli az Isten köny hullatasinkat és el tawoztattya mi tolunc mi keserusegunket, mert bánat nem leszen, faydalom szem leszen, czac nagy díczoseg leszen.”²

Ugyanez a hangulata Szeptetneki János halál elleni bátorításának. Tuba Mihály pedig, valóságos örömeiket zeng. Hálát ad Istennek, hogy kiveszi a föld tömlöcéből. Nem mintha sorsa mostohasága, vagy az élet terhe elviselhetetlen lenne számára, csak azért vágyik a halál után, mert az megnyitja számára az ”örök életet. A XVIII. sz.-ban még ugyanúgy a túlvilági ételen nyugszik a lét súlypontja. „Mert az égben vagon, élet halál nélkül, bátorság, félelem és rettegés nélkül.

A szép gyönyörűség, bú s fájdalom nélkül egyenesség minden el fordulás nélkül.”³

Sajátságos lelkületet tárnak elénk ezek az énekek! Megismerjük belőlük a XVI. XVII, XVIII, sz.-beli embert, akinek lelkét, gondolkozását, szellemét és kifejezésmódját uniformizálta a kereszténység. Csak egy a cél: Isten s hozzá egy az út, a dogmához való ragaszkodás. Az emberi gondolkodás, vágy és akarat ilyen csodálatos kiegyenlítődésével, páratlan egységével a kereszténységen kívül sehol sem találkozunk.

¹Bornennssza Péter: Énekek 1582

²U. o.

³Boldog halálnak hajócskája.

Maga a halál ténye, pusztán mint adottság, nem foglalkoztatja énekszerzőinket csak az, hogy hogyan talál ránk.

Ezen fordul meg minden. „Mert a halál csak egyszer történik s ha jól orokké jól, ha gonoszul orokké gonoszul.”¹ Éppen azért énekeink legnagyobb része az állandó készüllet fontosságát hangsúlyozza. Batizi András, a régi irodalom legnépszerűbb énekében emlékeztet „az halálnak rövid órájáról.” Szintén készülletre figyelmeztet a haláltáncszerű *Cantio pulchra* is, „mert nem kéméi senkit meg az halál” ...

Hogy a készüllet nagy fontosságát minél inkább hangsúlyozzák, mindegyik ének, a halál társadalmi különbségeket elsodró hatalmát igyekszik kidomborítani, „mert mind dúson, mint kolduson egyarant uralkodik.”²

A különböző társadalmi rétegek felsorakoztatása alakította ki a haláltáncok sajátos szerkezetét. A halál megjelenik a különböző rangú, korú, képzettségű és helyzetű társadalmi osztályok előtt és rövid monologizálás után elragadja áldozatét, aki a legkisebb ellenvetés nélkül adja meg magát. A haláltáncokcélja, minél hathatósabban érzékeltetni a halál különbségeket nem ismerő hatalmát. Külföldön már a XV. században igen kedvelt és elterjedt volt ez a műfaj, nálunk azonban csak Heltai és Pesti fordítása, illetőleg átdolgozásában vált ismertté.³ Van azonban egy megkésett, de eredeti haláltáncunk a XVIII. század végéről, Udvarhelyi Szeles János munkája. A szerző tíz rendbe sorozza az emberiséget és a rendekhez egyenként szól a könyörtelen halál. A haláltánc műfajának e késői terméke, erősen komikus hatású. A dicsekvő halál XVIII sz-i fenyegetése eltéveszti hatását az olvasóra.

Halálénekeink, — amelyek csak a halál jelentőségét fontolgatják, — a haláltáncok mintájára előszeretettel hivat-

¹ Illyés István: Soltári énekek és Halottas énekek 1693.

² Jancsó Benedek é. k. Az halandóságról.

³ Dézsy Lajos: A magyar haláltáncról Magyar. Bibliofil Szle. 1924.

koznak a különböző nagyságok szomorú példájára, de egyenként nem állítják őket szembe a halállal, csak nagy általánosságban óvnak. De nemcsak a nagyok, mint a gyakran szereplő Sámson, Nagy Sándor, Jonathan, Absolon, stb. testesítik meg a mulandóságot az ő szemükben. „Bizontalan voltát világ állapotjának, változását láttyuk ím minden állatoknak, kik ma egészségben vadnak, holnap esnek torkában az halálnak.”¹

A halál valóságában elkerülhetetlen bizonyosságában megnyugszanak, sőt örömmel várják, csak érkezésének időpontja nyugtalanítja őket. Tudják és hangsúlyozzák, hogy aki jól él, az boldogan hal meg és mégis haláluk határozott időpontját szeretnék tudni. Ezért irigylik a virágokat, mert „vagyon nekik határuk”, tavasztól ősziig élnek. Csupán külsőséges szempontok fűtik ezt a vágyukat. „Azt sem tudhatjuk, hogy temetésünk tisztességes léssen vagy gyalázatos léssen, talán a vadaknak Égi madaraknak hasok koporsónk léssen.”² Az ilyen utalások azt a jámbor célt is szolgálják, hogy az olvasó annál inkább megszívlelje a halálra való készüllet fontosságát.

Ugyanezzel a szándékkal hangsúlyozzák a testi halál szörnyűségét, borzalmát. „Píros orczad mögh híryad, szád, szemeid bé szakadnak, feyed szédül, szüd rémül, ikes nielued mögh nímül, Halál Szeplő mint egi gieplő, migh foyt s elmod migh bénul.”³ Valóságos klinikai leírását adja a halálnak Gönczy György egyik énekében : „Inak mikoron meg nyúlnak, izek, erek meg-szakadoznak, állunk kaptczái ropognak és fogaink tsikorognak.”⁴ A Jancsó B. ék. Az halandóságról című éneke a legkíméletlenebb nyíltsággal, nyersességgel festi a halál szörnyűségét, borzalmát, az anyag, a test pusztulásának undorító voltát. „Szerelmesid, barátayd megutálnak, or bé dugua s száj bé fogua, vonsznak ki nioszoliadból...

¹ halotti temetéskorra való énekek 1694.

² U. o.

³ Jancsó B. ék. 17. sz.

⁴ Keresztyén Isteni Dicséreték 1675.

monduan menj ki rut dögh, éltél eleget.” A hozzátartozók részvétlensége mellett élénk színekkel ecseteli a prédára leső érzések örömet. „Vigan uannak s rendet álnak kigiok, békák szeregi... alig váriak, hofi bé száríjak a szirasok vermidet, hofi ragihassagi s marczongolhassagi gyöngén hízott testedet.” Az egész ének kissé groteszk. A tárgy megrendítő komolyságának, az előadás derús könnyedségének éles ellentéte, rikítóan hívja fel figyelmünket az ének lényegére: „Éien s napon azért talpon oh en lelkem légy kisen, mert az halai csak ele al.” ...

Az előtöppanó halál tudata egész életük irányítója. A halál az a mérték, melyhez igazodnak, az a cél melyre törek-szenek, A halál valami biztos, megdönthetetlen, valami állandó, melyhez az életet a bizonytalant, a megdönthetőt, az esetle-gességek sorozatát alkalmazzák. És annak ellenére, hogy a halál ilyen középponti helyet foglal el gondolatvilágukban, nem alakul ki képzeletükben egy egységes, jellegzetesen keresztény halál-elképzelés. Az közös vonása összes énekünk-nek, hogy a halált nem mint folyamatot, nem mint egy bonyolult fejlődés utolsó lezáró mozzanatát, nem mint aktust, időbeli történést fogják fel, hanem megszemélyesítik, lételt adnak neki. Úgy tekintik, mint valami megbízottat, Isten változhatatlan akaratának eszközét, végrehajtóját. Annál inkább meglepő, hogy a halált nem mint barátot várják, de bizonyos ellensé-ges érzülettel említik. Amíg általában beszélnek róla, mint megsemmisülésről, mint az örök élet lehetőségéről, addig hangjuk ujjongó, amint azonban a halál megvalósulásáról, az elmúlást eszközlő megszemélyesített halálról szólnak, hangjuk-ból keserűség csendül ki. Ellentmondónak tűnik fel ezen a ponton az énekszerzők felfogása. Valami tétova határozatlan-ság, botorkáló iránytalanság jellemzi a halálra vonatkozó el-képzelésüket. Énekeinknek ebből az ellentétes, két irányú hangulatából egész homályos sejtetését vehetjük ki a „halál” és „meghalás” közti különbségnek. Talán úgy fejezhetjük ki

énekszerzőink egész halvány törekvését, hogy különbséget akarnak tenni potenciális és aktuális halál között. A halált ők ugyanis egy építő és romboló törekvés szintézisének fogják fel. Az előbbi biztosítja a lélek életét, az örökkévalóság lehetőségét, az utóbbi pedig a pusztító folyamatnak testi megvalósulását eredményezi. Ez a mindenkin beteljesedő, mindentől független testi halál az, amit megszemélyesítenek. Ugy állítják elénk a halál személyét, mint aki alattomban, orvul, rosszindúlatulag tör életükre. „Loppa iő rad az halai s fad alattomban ki uagja.”¹ Erre utal ez a figyelmeztetés is: „Mert az halál dulful utánatok.” A saját tehetetlenségüket akarják érzékeltetni a halállal szemben az ilyen kitételek: „halál horgán, törén megakadunk”. A halál elengedhetetlen kelléke a horgon és törön kívül a gonosz fulánk, a nyíl, leggyakoribb a kasza. Van egy XVI. századi énekünk, mely a többitől elütő módon, egész különleges felkészültséggel ábrázolja a halált. „Bokros, sűrű haraggal, harsog trombitája és keservesen zendül ő haragos dobja, mert szomorún fújja halálthozó sípja, hogy fel vagyon vonva embertőlő ijja.”² A halál állandó jelzői: szörnyű, irigy, sárga, mindent összerontó, vak, keserves, kegyetlen. A halálnak „szárazcsont a szíve, hasonló aczélhoz mind egyenlőképen szegényhez, gazdaghoz.”³ A halálnak ez a diktátori jellege, végzetes kímélet nem ismerése, a XX. századig állandó motívuma líránknak. Mindent elsodró hatalmát, a haláltánc énekek vigasztalan tehetetlenségének hangján, úgyszólván valamennyi énekünk megszólaltatja. Hogy líránkban mennyire színtelenül, minden költőiség nélkül nyilatkoznak meg a halállal kapcsolatos érzelmek még a XVIII. században is, idézzük ezt a motívumot értékesítő, néhány lírikusunkat. Szőnyi Benjamin: „Az halál énnekem utolsó

¹ Jancsó B. é. k.

² Gulyás József: Egy XVIII. sz. ének a halálról. I. K. 1931.

³ Ács Mihály: Zongedező menyei kar, 1696.

ellenség, nintsen szánó szíve tsupa kegyetlenség, elkerülni ó lehetetlenség!”... Molnár Borbálánál: „Nincs ott tekinteti pompának nagyságnak, mert vak fejedelme e setét országnak a böltset, bolondot, egyaránt befajja.” Mátyási József: „Hát nints-é választás szegénybe gazdagba? Hogy a halandóság gyűjti egyasztagba? Hát olyan a földnek bolondja és böltse, mint egyazon fának hasonló gyümöltse?” Ráday Gedeon: „Tartok tőle, hogy megbánod, mikor a nemvárt halál, mint a lesbevont ellenség kicsap, rádüt s lekaszál. Attól meg nem ment összegyűjtött gazdagságod, nem használ itten se pénz, se tanult prókátorságod.” Bacsányi: „De ki állhat ellent halál hatalmának, ki mond ellent az ég szent akaratjának?”

A tehetetlenségnek, a legyőzöttségnek szorongó érzése kitör néha az énekszerzőkből. Ilyés István a halálhoz fordul, megszólítja: „Halál! Halál! Emberekhez miért vagy kegyetlen? Mindeneket meg-emésztesz igen nagy hirtelen. Te előttem éppen senki nem lehet rejtekben... Az Ádámtól fogva mennyi testet el-bényeltél? Attól fogva ez ideig meg nem elégedtél.”¹

Az ember teljesen tehetetlen a halállal szemben. Nem védekezhet ellene, mert a halál kikerülhetetlen. Nem rejtőzhetik el előle, mert a halál mindenütt rátalál. Nem késleltetheti, mert a halál hajthatatlan. „Jaj! Mitsoda az ember? Sárga halál rabja: elmúló útonjáró, mint vízbuborékja. Töredékeny üveg, mint a szél változó, el-enyészik, mint árnyék, vagy vízen habozó.”² Csak egy fegyverünk van a halállal szemben, az erényes, Istennek tetsző, jámbor élet. De a halált ez nem háriható el, meg nem akadályozhatja, csak romboló hatását szelídítheti, a pusztuló megsemmisülést értékesítheti. A jó élet jó halálnak a biztosítéka, a jó halál pedig út az örökkévalósághoz, a summum bonumhoz, Istenhez. Ez a jó halál földi életünk célja. Maga az élet nem érték. A legnagyobb kicsiny-

¹ Ilyés István: Soltár énekek és Halottas énekek. 1693,

² Ács Mihály; Zöngedező mennyei kar 1696.

léssel szólnak róla. „Kezdeti fájdalom közepi sok munka, bánat és keserűség felelem, fáradtság, bűnbánás és merülés és nagy szorgalmatosság, sokféle betegség, ami életünknek vége pengig az halál.”¹ Pesszimiztikusnak nevezhetnők énekszerzőinknek az életről vallott felfogását, ha a XVI. és XVII. század lehetőséget nyújtott volna az önálló gondolkodás és világnézet kialakulásához. Énekszerzőink azonban a keresztény szellem és szigorú dogmatizmus zárt légkörében éltek s ez életszemléletüket eleve determinálta. Az étellel való szembehelyezkedésük tehát kizárólag innen magyarázható. Teljesen bizalmatlanok az étellel szemben. „Inkább hígyj felzendült tenger habjainak, Hétszer törbe esett mező rókáinak és a vadonerdők mérges kígyóinak, hogynem e világnak tsalárd javainak,”² Énekeink haláltáhitó vallásosságának természetes folyománya az élet haszontalanságáról vallott felfogásuk. Százados hagyománynak, a középkori földtől elvonatkozó aszketikus életfelfogásnak továbbfejlesztése ez. A XVI—XVII. század emberének értéket kereső tekintete, ugyanazon a célponthoz pihen meg, amelyiken a középkorié. Önmagát és az életet maga mögött hagyva, törtet a fényarcú Isten országa felé. Ehhez, a végtelenség horizontjára kivetett célponthoz vágyódik, csak annak fényességét látja. Így távolranéző szeme előtt homályos minden közeli: embervolta és élete. Önmagában és az életben csak a hívságos, kicsinyes tulajdonságokat, a nagy célok felé törtetést gáncsoló erőket veszi észre. Nyéki V. M. költői szép hasonlatokkal festi az élet tünékeny voltát:

„Hasonló az élet téli verőfényhez,
Vizibuborékhoz és kristályüveghez
Szalmatüz lángjához s romlandó tseréphez
Estvéli árnyékhoz, egy napi vendéghez.”³

A földön hiúságok hiúsága minden. Nem érdemes e világhoz ragaszkodni. Ez a föld csak a cél felé zarándoklás egy allosmes M.: I. m.

² Nyéki Vörös Mátyás: Figyelő 1878.

³ A földi részeg szerentsének,.. 1701.

mása, nem is lehet kedves a hívőnek. Már Szent Ágoston megmondta: „Cui dulcius est peregrinatio, non amat Patriam.”

Az a halálkép, amely két és fél század lírájából élénk rajzolódik, a keresztény egyház szellemének eltörölhetetlen nyomát, a hit teremtő leheletét, a dogmatikus tanítás irányadó szigorúságát viseli magán, önmagában, mint metafizikai jelenség nem válik problémává. Ilyen alakban hasztalan kereszük. Bár ez idő költői termékei irodalmunk megindulásától kezdve a halál jegyében íródtak, mégis a halál csak mint másodlagos jelenség, csak mint a keresztény hit függvénye él. „Csak szárazon”, a saját megrázó valóságában nem veszik észre. A halál képzetét megfosztani mindazon járulékától, mellyel a keresztény hit megtetézi, lehetetlenség. Így hazug, ámitó képét kapnók két és fél század világnézetének, életértékelésének.

A halálgondolat fejlődését követve, azokon a nyomokon, melyeket líránk ad, kialakult előttünk a keresztény hit lélekformáló erejének egyetemes hatása, mindent betöltő, eszményeket adó, célkitűző irányítása, élet és világszemléletet korlátozó tanítása. Ennek a keresztény felfogásnak megvilágításában kaptuk meg énekeink halál-elgondolásának igaz, hű valóságos képét. Amint láttuk, a halál képzete összeforrt a bűnhődés szükségességének gondolatával, a megváltás bizonyosság-tudatával, így a halál életformáló erővé, életet adó lehetőséggé magasztosult. Ez magyarázza meg a sóvárgó halálvágyat, a földi lét múlásának őszinte kívánását. A kereszténység beleégette a lelkekbe, az Istenbe, megváltásának valóságába, a halál felszabadító erejébe vetett rendíthetetlen bizalmat. A keresztény hit bizakodóvá tette az emberiséget. Magára az emberre hárította a halálkényszer felelősségét, viszont hittételeivel, tanításaival, új célkitűzéseivel felverte a halál megsemmisítő ereje ellen. Ez teszi érthetővé az emberek magatartását a halállal szemben. Nem lesújtottnak, de bátornak, fölényesnek mutatkoznak. Bizonyos hányavetiséggel,

játszi egykedvűséggel, lemosolygó öntudattal és tudatossággal állnak a halál elébe.

A keresztény dogmatikus haláلهl gondolást, melyet két és fél század szegényes, fárasztó, gyakran semmitmondó lírájából kifejteni igyekeztünk, leglényegében, a keresztény szellem középponti gondolatának hű visszaadásával festi elénk Dürer: „Ritter, Tod und Teuffei,” című képe. Mint Dürer lovagja, a keresztény ember is állig takarva a hit, a dogmák, az aszketikus felfogás sérthetetlen páncéljába, biztos öntudattal halad útján. Hiába jár nyomában a csábító ördög és hiába mered elé a pusztító halál, a megsemmisülés képe. Azzal a fölényes biztonsággal tekint át rajtuk, melyet a biztos győzelem tudata, az acélos, megrendíthetetlen bátorság öntudata és a távolról fel-fénylő cél sugároz arcára.

A hívő kereszténynek a halál nem probléma, csak az élet. A múlandó földi élet nem érdekli, mert azt elnyeli a sötét halál, a halál rejtélyét nem érzi, kérdését nem boncolgatja, mert azt megsemmisíti, elfeledteti s örök életté változtatja, minden törekvések egyetlen értelme: az Isten.

SZABADABB SZELLEMŰ LÍRÁNK.

Mindazok a halálénekeink, melyekről eddigi fejtegetésünk folyamán szó esett, valamennyien általános érdekű gondolatot, mindenkinek sajátjává válható érzést, mindenki részére elérhető eszményeket adtak. Természetes és önként adódó következménye volt ez annak az egységes vallásos szellemnek, mely évszázadokon át fogva tartotta a lelkeket, annak a homogén, zárt légkörnek, melyben évszázadokon keresztül éltek. A távoli, a végtelen messzeségekbe helyezett eszményekhez képest, a mély, világot átformáló és megtisztító vallásossághoz képest, milyen szegényes, értelmetlen, hívságos

célt-tévesztett kicsinyességnek tűnt volna fel, ha valaki nagy célokhoz, beláthatatlan perspektívákhoz szoktatott tekintetét befelé fordítja „önmaga felé!” Ha nem nagy messzeségbe maga fölé, de saját szívébe nézett volna! Ha a „Szentírás illatos rétjei-”nek virága helyett a saját érzéseit adta volna! Bűn, istenkáromlás, lázadásnak minősítették volna. A kor ízlését sértette a lírai én szabad, korlátlan kifejezése. Ezért hallunk énekeskönyveink halálénekeiből is, szinte közhellyé vált, az unalomig hangoztatott érzést, az Egyháztól jóváhagyott gondolatot. Halálénekeink kivétel nélkül dogmatikus szempontból ítélik meg a halál tényét. Szembehelyezkedni vele nem is jut eszükbe. Hisz az szembehelyezkedést jelentene Istennel! Az elmúlás szükségszerű bekövetkezése nem pesszimizmus forrásává lesz náluk, hanem világmegvetésé, mely halálvágyba megy át. Személyes érzelem nem szólal meg, csak általános érzések jutnak kifejezésre, amelyek viszont az Újtestamentum felfogásában gyökereznek. Így a halál büntető jellegének kihangsúlyozására fektetik a fősúlyt.

Szemben ezekkel, az egyes írói egyéniségek halálénekeiben, a halál mindinkább veszít ebből a büntetőbírói jellemvonásából. A fejlődés irányában, a halálfogalom mindinkább elszakad a dogmatikustól, a hittételek korlátozó zárt-ságától és mindinkább személyes megállapítások, szubjektív érzelmek kifejezésének válik forrásává. Maga a halálképzet abban a megnyugtató, a földi lét kínjait elsimító, s az örök életet megnyitó formájában merül fel náluk is. Az alapszín, a meggyőződés, a hit mélysége, a túlvilág felemelő tudata ugyanaz most is. Az elvek változatlanok. Csak az érzelmek bátor kifejezése, az egyéni viszonyok sejtetése, az író lelkének leplezetlen feltárása, költői és emberi egyéniségére való utalások az újak... Ezzel együttjár, hogy mindinkább eltűnik a tanító célzat, a nehézkes, költőietlen, programmszerű elvhir-detés, a Szentírás monoton idézgetése. A vallásos alaphang, a keresztény felfogástól azonban, még másfél század múlva

sem szakad el teljesen halálköltészetünk. A vallásos érzés, a hit horgonya az még a XX. században is, ami biztos talajhoz rögzíti a halál megfejtésével kapcsolatos, tépelődő próbálkozásokat.

Önálló lírikusaink is megtartják a vallásos meggyőződést, mint alapanyagot, de továbbszínezik azt saját lelkük megnyilatkozásaival. Ok is elmélkednek a halálról, csaknem ugyanolyan szellemben, mint az énekszerzők. Általában folytatják a megelőző századok lírai hagyományát, de kifejezik halálfélelmüket, a mulandóságból táplálkozó élettagadó érzelmeiket, sőt vannak, akik nyíltan hangoztatják a halállal való szembehelyezkedésüket is. Tehát régi hagyományok útján járva, új hangot, új szabadabb szellemet hoznak s a lírai én szabad, korlátlan kifejezését.

Balassa Bálint vallásossága a protestáns kor mély istenhitének legszebb kivirágzása. Mély, igaz, őszinte, meggyőző és emberi. Egy gyermek ragaszkodásával, a tékozló fiu bűnbánatával, s a jó ember optimizmusával szereti Istent. Ez a vallásosság áthatja egész lényét, lelkének immanens tartalmává válik, de életébe ki nem vetődik. A XVI. század átlagemberénél, — amint láttuk eddig is — a vallás életformáló erő, irányelv, az egyetlen helyes zsinórmérték, melyhez teljes jóhiszeműséggel igazodni igyekeznek. Balassa vallásossága mélyről buzgó érzés, hit, melynek van melege, erő, amely azonban csak befelé hat. A lírai megnyilatkozások magyar teremtőmestere minden vallásossága mellett is, a renaissance-ember mohóságával csüng a földi élet gyönyörein, s nem idegenkedik attól, hogy az élet sokféle szépségét egyéni ízlésének megfelelőleg élvezze. Ettől az élet-beállítottságtól, ettől a határozott életjavallástól idegen a halál gondolata. Ez az életstílus visszautasítja a halálproblémát. Valahogy érdeklődésén kívül esik! Balassa a halál kérdését nem feszegeti. Nem elmélkedik, nem töpreng és nem kételkedik. A halál gondolatát úgy, ahogy meggyőződéses vallásossága magával hozza, elfogadja, magáévá

teszi. Költészetében a halálnak csak annyiban jut szerepe, hogy néha halálvágyat érez, s azt ki is fejezi. Ez a halál utáni vágy azonban nem olyan tartós és céltudatos sóvárgás, mint énekeskönyveink énekeié. Balassánál ez múló elborulás, átmeneti hangulat, melyet életének számtalan megpróbáltatása, sok csalódása fakaszt. Kétségbeesésében latolgatja, hogy éljen-e, vagy se. Első irodalmunkban, akiben felbukkan annak a lehetősége, hogy „halált szerez” nyomorodott fejének. De azonnal elveti ezt a gondolatot: „azt nem mfelhetem, mert elveszti lelkem, haragja Istenemnek.”¹

Halálénekeink megnyugvásával várja a halált Isten kezéből. „Te vagy éltünk, benned halunk, rajtad áll, minékünk mikor leszen végünk., (Deo vitae mortisque arbitro.)

Halálvágyát a sorscsapásokon kívül még egy igen emberi s líránkban eddig ismeretlen érzés motiválja: a szerelem. Űgy érzi, hogy nem bírja elviselni a kedvesétől való elválást, s inkább a halált kívánja. „Szerelmesétül vált, nem csuda az halált hogy fejére kéri. Mert buvában halál orvosságot talál, fájdalma végét éri.” (Kiben a szeretőtől...)

Ez azonban nem egész őszinte hang. Inkább csak forma, költői kigondolás, pillanatnyi hangulat. Balassánál a szerelem bármilyen mélyen gyökerező és bármilyen tragikus színű, életképét beármýékolni, elsötétíteni nem tudja. Ha természete annyira hajlott volna a tragikus mélységek felé, mint Ányosé, Vörösmarty vagy Madáché, akkor Losonczy Annához fűződő, szomorú csalódásokkal teli szerelme, sokkal komorabb hangok megszólaltatására s őszintébb halálvágy kifejezésére ihlette volna.

A vallásos bűnbánó alaphang megtartása mellett, keserű hangot pendít meg Beniczky Péter. Bizonyos lázadozás érezhető ki hangjából a halállal s az élet múlandóságával szemben.

¹ Balassa Bálint költeményei Szilády Áron kiadása. Ferendum el sperandum.

„Kedvem habarodik, lelkem szomorodik s elmémet is tompítja, hogy minden csak elvész, valamit a szem néz s ez életet fogyasztja. Hogy nincs állandóság, sokáigvalóság semmivé világon... Üveg, romló tserép, eltart és lehet ép, száz esztendő múlva is az ember élete e világon léte bizonytalan csak ma is.”¹ Az első bíráló hang, mely nem megnyugvásba csendül. Az első halvány kifejezése annak az emésztő nyugtalanságnak, melyet a halál kérdőjele támaszt az emberi lélekben. Beniczky Péter a hit talaján állva, telve vallásos érzéssel gondolkozik az élet és halál valóságáról, de egy öntudatlan mozdulattal, már abba az irányba fordul kutató tekintete, amerre másfél századdal később, a vizsgálódó értelem keres választ az örök kérdésekre.

A legemberibb érzelmet a halálfélelmet Koháry István szólaltatja meg, korában szokatlan elevenséggel. „Megcsendüle fülem s azonnal félelem érkezett szívemre. Jün mondják az halál s im ajtóm előtt áll hágót küszöbömre... Teli félelemmel, szívem gyütrelemmel, hajszálím felállnak, félek, mert nyilatól, félek kaszájától csontjaim borzadnak, ülve s járva kelve akárhova téve nincs nyugta magomnak.”² Koháry az első lírákban, aki nyíltan kifejezi a haláltól való borzadását. De nem elégszik meg azzal, hogy ezt jelzi, hanem halálfélelmének fizikai leírását is adja. Máskülönbén ugyanaz a megnyugvás jellemzi, mint énekeskönyveink halálénekeit. Gondolatait az énekeskönyvek modorában fejezi ki, de nem tagadható meg tőle bizonyos subjectivizmus és tisztánlátás.

Szokatlanul komor hang, de a subjectív átélés őszinte fájdalma csendül meg Petrőczy Kata Szidónia költészetében. Sötét világgyűlöletét, halált áhító szomorúságát épügy a kesergő szerelem táplálja, mint Balassa halálvágyát. Nála ez azonban nem pillanatnyi kétségbeesés kirobbanása, hanem

¹ Beniczky Péter: Magyar Rhythmusok 1728.

² Koháry István versei.

állandó vonás, egyéniségének pesszimiztikus világszemléletből fakadó alkotó eleme. Egész költészete a világfájdalom és halál jegyében áll. Ura hűtlensége gyötri, emésztí lelkét. Nem talál megnyugvást. Nem hallatszik ajkáról más, mint bánat, epekedés, kétségbeesés és életunalom. Fáradhatatlanul, aszszonyi makacssággal kérleli, hívja a halált. Csak ő könyörülhet meg rajta. „Minthogy így gyötrődöm, szörnyen emésztődöm, haláloamat óhajtom... mert az halál nekem lehet segítségem, hogy elfelejtsem búmat.” A halálon kívül minden elviselhetetlen számára. Nem bízik semmiben. A szerencse is „egy maroknyi mézzel, ha kínál, — epével tetézi, sok ínséggel.” A világ is szörnyű neki. Egész meggyötört lelke és fájó élete egy nagy halálhívásban zokog, „ó szörnyű, késedelmes halál, ki kezében nyugovásom áll — óhajtvá várlak s fájdalommal. Várlak... miért kése! Jöjj el halál!”¹

A halálsóvárgásnak ez a zord hangja, a világmegvetésnek ez a szokatlan mértéke új jelenség e korbéli líránkban.

A halálvágy gyakran csendül fel költészetünk legrégebbi korától kezdve. Az énekszerzők halálsóvárgását a törhetetlen istenhit, a kor lelkületének ez az objektív tartalma, az önálló lírikusokét pedig szubjektív mozzanatok ébresztik fel s juttatják megnyilatkozáshoz. Balassától kezdve a gyötrődő szerelem haláltáhitása állandó motívummá válik. Líránk három százados fejlődése útján felbukkan mindazok költészetében, akik szerelmi érzéseiknek hangot adnak. Ez a szerelemből fakadó halálvágy azonban, ha mélyen sajnó fájdalom lecsapódása is, többnyire csak a szavak játéka. Akármilyen gyötrőnek, haláltáhitónak látszik is, inkább csak hangulat, amely csak ritkán árnyékolja be ez élet és világlátást annyira, mint Petróczy Kata Szidóniánál. Általában az a sablonos, divattá vált, egyhangúan megnyilatkozó halálvágy, melytől szerelmi líránk visszhangzik, nem befolyásolta a halálképnek kialakulását,

¹ Atheneum 1871 7—8 k.

amelynek fejlődését három századi líránkban keressük. Így azok a lírikusok, akiknek a halálhoz való viszonyát és halálsóvárgását kizárólag ilyen szelídebb természetű szerelmi csalódás motiválja, fejtegetéseinkből kiesnek.

A PREROMANTIKUS KOR:

I. A SZENTIMENTÁLIS HALÁLVÁGY.

A XVIII. századi magyar irodalommal kapcsolatban sokat vitatott „hanyatlás” jelző, líránkra vonatkozólag a legjogosultabb. A század első felének világi költészete teljesen magára hagyott. A Balassával megindított hatalmas nekiiramodás, amely Amadéban és Faludiban még sokat akaró lendülettel él, ez időszak költőiben általában fáradt és erőtlen vergődéssé sorvad. Nincs érdekkeltő téma, gyönyörködtető forma, vonzó előadás, az előző századok kezdeményező lendülete, biztató hagyománya nem képes ösztönzőleg hatni, így líránk a XVIII. század első felében nem felfelé ívelő pályán halad az előző századoktól kapott mozgási energiával, — amint azt várnók — hanem visszakanyarodik a bizonytalan próbálkozások, tétova kísérletek fárasztó, művészietlen útjára.

Az énekeskönyvekkel kapcsolatban a század első feléből említett vallásos költőkön kívül, a preromantikus irány feltűnéseig, nincs líránknak olyan jelensége, mely fejtegetésünk érdekkörét érintené. Az a misztikus hullám azonban, melynek világi lecsapódása a preromantikus ízlés-változás, s amely egész Európán áthaladva hozzánk is eljut, új lökést, új szempontokat és új irányt ad a különböző hatások alatt tétovázó magyar lírának.¹ Az előző századok kifelé élő túlzó vallásossága, melynek irányát, szellemét és egész érzületi tartalmát a

¹ Szerb Antal: A magyar preromantika. Minerva 1929.

keresztény halálkép rajzolásával kapcsolatban megismertük, mindinkább elszakad a dogmáktól s mint általános befeléfordulás él tovább. A hitnek és érzelmi életnek ez a racionalizálódása, szükségszerű reakciót támasztott. Az előző századok túlfűtött vallásossága, külsőséges megnyilatkozásokban utat törő, fojtó érzelmi élete után a XVIII. század életének sokrétűsége, az érdeklődés megosztottsága, az emocionális életnek az előző századokhoz viszonyított csökkentsége, a lelki élet aránytalanságának érzetét keltette. Úgy tűnt fel, hogy a lélek differenciálódása az érzelmi élet elszegényedését vonja magával. Kényszerítő szükségérzetként lépett fel, a gazdagabb érzelmi élet utáni vágy. Érezni l'art pour l'art, magának az érzelemnek a kedvéért. Erezni, akár a diadalmas értelem rovására. Ettől a sóvár vágtyól, a XVI—XVII. század túltengő érzésvilágának visszavárásától fűtve, alakult ki a racionális XVIII. század érzelemkultusza. Ez az érzelemkultusz új színeket, új meglátásokat, új irányelveket ad a művészeteknek, így vonul be az irodalomba is az új ízlés és új értékelés: a szentimentalizmus. Nálunk külföldi ösztönzések ébresztik életre és táplálják a szentimentalizmust a XVIII. század második felében s így ez az irány éppen annak a meddő időnek vált tartalmává, melyet a lélektelen formai próbálkozások valóban a hanyatlás szomorú lejtője felé sodortak.

A szentimentalizmus új világot tár fel, új lehetőségeket nyújt a költőknek. Mindazok az érzések, amelyeket az előző két század vallásossága takart, vagy amelyeket a dogmatizmus saját képére és hasonlatosságára formált, most felszabadultan, mint tiszta emberi hangok szólalnak meg, elvonatkozva mindentől, természetesen, őszintén. A halál, az emberi élet szomorú járuléka, zord valóságában, nyomasztó élettípró hatalmában tűnik fel. Már nem a megszemélyesített büntetőbíró mivoltában találkozunk vele, már nem hordozza az előző századok rekvizitumait. Ez a halál már nem büntet, csak sújt.

Aki líránkban a szentimentalizmus új meglátásainak utat

nyitott, akit egész lelki struktúrája arra képesített, hogy a szentimentalizmus borongását saját lelkén megszűrve, magyar nyelven megszólaltassa, az Ányos Pál szerzetes. Papi hivatásának megjelölése nem egészen szándéktalan. Ez ugyanis egyik legfontosabb a sokféle összetevő közül, melyeknek eredőjeként Ányos borús világgképét, fájdalmas élettágadását magyarázzuk. Az elhibázott pályaválasztás, s ennek következtében az önerejében való csalódás, a szerzetesi élet ridegsége, a társtalanság érzése, a depressziók felé hajló érzékeny kedély olyan adottságok, amelyek a reménytelen szerelem súlyosító járuléka nélkül is elegendők a vigasztalan élet-szemlélet kialakításához. Ányos lelki igényei és külső életviszonyai között áthidalhatatlan szakadék tátong. Lelkét bel- és külvilágának kárhozatos ellentétei feszítik. Nemcsak érzi, de teljes értelemmel belátja, hogy ezeket kiegyenlíteni nem bírja. A tehetetlenségnek bénító tudata, az önvád érzése, a más élet utáni vágy, lírájának vigasztalanul mély pesszimizmusában olvad össze. Lírája a fájdalom költészete s ez eleve meghatározza a halállal szemben való magatartását. Ányos fájó lélek, aki minden benyomást önmagára vonatkoztatott érzésben old fel. Nem elmélkedik a halálról. A halál lényegéből csak az érdekli, hogy teljes megnyugvást tud adni, hogy a fájdalmak és tépelődő önmarcangolások elcsitítása az ő birtokában van. A halál az ő szemében, egy elhibázott élet jóvátételének egyetlen lehetősége. Csak néhány helyen szól határozottan a halálról s halált áhító boldogtalanságáról. Ennek ellenére lírája jellegzetesen halálvágyó. Panaszaiban, feljajduló szomorúságában, egész egyéni lírájában van valami a halál átsuhanó lehetőségéből. A mulandóság fuvalma borong költészetén. Minden az elmúlásra emlékezteti: a lenyugvó nap, hazatérő nyáj s az egész természet. Minden megpihenhet, „Tsak szívünk intetik elmés ébredtségre! Melly hasznos gondolat jó elméinkbe? Millyen szent irtózás zsibong ereinkbe. Ha jól megfontoljuk a nap elenyészttét, Melly oly gyorsan éri

fényessége vesztét! Ebből végy ó ember! példát életedről. Ez int hathatósan mulandó végedről. Mert melly nap eltűnik, többet nem világít; Fonnyadt virágotska réteket nem sárgít. Az elfolyt patakok már vissza nem térnek, Vén s kiszáradt tölgyfák nyárt soha nem érnek: Úgy, ha elaluszik életünk világja, Többet fel nem derül — mert a sír elzárja!” (A le nyugvó naphoz,)¹

Áhítja a „tsendes nyugodalmat” amely „életünknek élete.” Elvágyik „ezer kínjainak kegyetlenségéből, e nagy játékhelynek vétkes piacáról, színes örömöknek csak fővényhalmáról.” Vágya gyorsan teljesült. Lelke „agyag s romlandó szállása megunt a zsellérjét” hamarabb, mint várta volna.

Végeredményként megállapíthatjuk, hogy Ányos lírájából nem domborodik ki egy egységes halálkép. A halál maga, pusztán mint adottság, megfosztva minden szubjektív vonatkozástól, nem válik kérdéssé költészetében. A halál problémává nem tudatosul nála. De a természet nyugodt fenségéből, a rózsaszál hervadásából, az álomtalan éjszaka sötétjéből, az elmúlás fájó sóhaját hallja. Gyötrődő, zaklatott lelke szívesen hajlik a borongó melankólia felé s a természetben és életében is inkább azt látja meg, ami szomorú érzéseket kelt benne. Ányos szentimentálistusa ezt meg is magyarázza. A szerinte rideg, üres szerzetes-élet nem töltötte be lelkét, csak negatív érzelmeket keltett életre. Szükségét érezte annak, hogy mély érzésekkel adjon értéket életének, így tudatosan, megfontoltan érzést keres, érezni akar, akár szenvedések árán is. S miután élete körülményei erre bőséges alkalmat adtak, Ányos, élete külső diszharmóniáit föloldja, egész valóját betöltő nagy szenvedéssé s ezt mint fájdalmas, borús világszemléletet hömpölygető halálvágyat, „lírai sóhajokban” kifejezi. Ányos jellegzetesen szentimentális egyéniség, aki búsongó hangulatán akkor is ezekkel a lírai megnyilatkozásokkal enyhített volna,

¹ Ányos Pál Versei. Császár E, kiad. 1807.

ha a XVIII. század nagy európai áramlata és megváltozott ízlés-iránya hazánkban ismeretlen lett volna. Szentimentáлизmusát, finom, szeretet áhító lelkének túlérzékenysége és élete sok, kiküszöbölhetetlen csalódása, életének egész téves iránya, erősen megokolttá s hihetővé teszi. A halál Ányos lírájában, mint ennek a szentimentáлизmusnak szerves tartozéka, életét irányító érzelmeivel összekapcsolva, mint őszinte, indokolt halálvágy jelentkezik.

Amit Ányos szentimentáлизmusának kialakulására vonatkozólag mondtunk, az érvényes a XVIII. század másik lírikus egyéniségére, Dayka Gáborra is. Rokonzások, hasonló szenvedésekkel teli sors, ugyanaz az irodalmi hatás, természet-szerűleg egy irányba sodorják őket. Ugyanazon indokolású fájdalmas világlátás, állandó a lelket megülő borulat, a legkisebb érzelmre is erősen kilengő lelki szerkezet, a búsongó, szomorú felé húzó önkéntelen vonzalom, hasonló hangulatok, hasonló érzések kifejezésének a forrásai. De amíg Ányos szenvedései erélyes panaszok, bánatos feljajdulások, addig Dayka érzései halkszavú sóvárgások, csendes mélézások. Ányos lázadozó, bíráló, passzivitásában is inkább cselekvő lélek, Dayka megnyugvó, szelíd, inkább csak szemlélődő, passzív egyéniség. Talán kifejezi ezt a különbséget az a tény is, hogy Ányos lelke egészséges testben vergődött, Dayka szomorú lelke pedig beteges testnek volt „zsellére.”

Ányos alapjában véve vallásos lélek. A világegyetem nagy remekművében ráismert Istenre s hódolatát, hívő szíve alázatát az „Isteni gondviselésében szerény eszközökkel ugyan, de Berzsenyi „Fohászkozására” emlékeztető hangon kifejezi. Ez a hit azonban nem csendül ki lírájából, amikor élete nagy vigasztát, a halált sóvárogja. Ányos annyira a „lét betegje,” hogy az elnyugtató megsemmisülésen túl-látni nem kíván. Dayka életlátását vallásos megnyugvás, sorsát az Isten keze irányítja. „Mi evezünk a tenger mély öblén, S pályát futunk a siralomvölgyében, Kit a Mindenható élőkbe mért.” (Bárdosy

L-né halálára. A halálhoz való viszonya azonban ugyanúgy halálvágyban nyer kifejezést, mint Ányosnál. De míg Ányos csak utal, csak sejteti, éppen csak jelzi ezt a vágyat, addig Dayka erőteljesen, hangosan ki is fejezi. Mintha Dayka reálisabb, valószínűbb szenvedése természetesebb, valószínűbb kifejezést keresne. Halálvágya a keserüségétől-szabadulás reménye. „Esdeklem a halál után. Vélvén, hogy fájdalom megszűnnek, Ha napjai majd általtűnnek Bus életemnek, s az ég megszán.” Nem részletezhetnők Dayka líráját, megnyugvást nem találó nagy szomorúságát, szüntelenül hangoztatott halálvágyat a nélkül, hogy az Ányossal kapcsolatban mondottak ismétlésébe ne bocsátkoznánk. Az élettel való elégedetlensége, kétségbeesése és őszinte halálsóvárgása, Dayka egész bölcsellete, költői egyénisége megvilágítására saját szavait idézzük:

„Ha e világon annyi élni,
Mint untalan remélni, félni,
Sorvadni a kereszt alatt;
Mig nem az ember általhat
Az életnek keskeny köréből
S a föld gyomrába visszatér,
S a végzés rejtett töréből
Kifejtve gyászos véget ér:
O már megértem a halálnak!
Szegezzed rám mérges ijjad, ím
Mar nincsenek több könnyeim.
Szép napjaim mord télre válnak
Pályámat elfutottam. Ints
S indulok önként a határra
S lezárom életem — a halálra
Már senkinek több jussa nincs.”⁸

„Olyan lettem, mint a mélységben zergő setétség, hegyek között fekvő magányos erdők, vagy sivatag pusztaságok, hol

¹ Dayka Gábor Versei. Kazinczy F. kiad. 1813,

² Az esztendő első napján.

semmi örömkialtás soha nem hallatik.” Ányos saját jellemzésére írta ezeket a sorokat, de találébb megvilágítását, kifejezőbb képét Dayka egész lelkének, életének, költészetének, hívebb hangulatát az egész szentimentális érzelmkultusznak, még akarva sem adhatta volna.

Ányos és Dayka halálvágya abból az érzelmkultusból sarjad, melyet a szentimentalizmus hívott életre, a vágyó szívek mélyéről. Ányos és Dayka költészete egy külön világ, mely valószerűtlen magasságban lebeg, távol a földi és égi valóságtól egyaránt. Ezt a világot a szenvedés szomorúsága felhőzi sötétre, a bánat feljajduló panasza teszi hangossá. A kétségbeesés vak kárpitján nem tör utat az öröm kis sugara sem, s a könnyek permetező harmata lemossa az élet színét mindenről. Vértelen árnyak, halk suhanások, teljesületlen vágyak, hasztalan sóvárgások bizonytalan világa ez, melyen a megsemmisülés bús óhaja az úr. Az érzelmek televénytalájában gyökerezik ez a földszerűtlen holdfény líra, mely szinte belefűl az érzelmek túlradásába. Ebben a lírában minden testetlen. Maga a halál is, csak mint határozatlan elkívánckozás, nyugalom utáni vágy él. Ányos és Daykánál minden csak az érzelemben, csak az érzelm által létezik. Az érzelm alkotóelv, mozgóató valóság, életet adó bizonyosság. Náluk minden az átérésben nyer valóságot. Az érzelm, az a belűről ki-felé ható erő kristályosítja ki az ő külön világukat. Lelki életük aránytalansága következtében csak saját érzelmeik irányában látják meg az élet jelenségeit. A halál sem kívűről, mint tőlük független valóság nyomul be lelkükbe, hanem a bennük gomolygó érzéseket növeli sóvárgó halálvágygá. A XVI—XVII. század halálköltészetének halálvágya a vallásosságból, lelküknek objektív tartalmából fakad. A halál valami rajtuk kívűl álló hatalom, amely felé az Isten sodorja őket. A halál náluk összekötőkapocs, híd, a földi és örökkéartó valóság között. A XVI—XVII. század halálköltészete a halált megsemmisítő, elképzeli, s ennek a testet öltött halálnak

létét, lényegét, alakját, külső formáját és lelkületét hányja-veti magában. A megszemélyesített halállal törődik, képzeletét foglalkoztatja. A szentimentális lírában haláleképzelés nincs. A halál személye, az elmúlás folyamata nem válik költői anyaggá. A halál megnyugtató, életpusztító, objektív bizonyossága, a szubjektív érzéseket halálvággyá fokozza. Ez a vágy azonban megmarad annak, aminek indult. Nem ölt határozott formát, nem gazdagszik, nem színesedik, csak mint valami sűrű köd ráfekszik lelkükre s az életükre.

A XVI—XVII. század halálvággyát az élniakarás erős ösztöne táplálja. Áhítják a megsemmisülést, mert élni akarnak. A szentimentális költők elfordulnak az élettől, vágyják a halált, mert élni nem tudnak. Ők érzésben élik az életet s ez a fájó élet magában rejtja a halál vággyá sűrített érzését.

II. A HALÁLPROBLÉMA, HALHATATLAN SÁG-VÁGY.

1.

Csokonai lírájában, nemcsak az európai és sajátosan magyar szellem jut szintézisre, de összeforr benne az érzelmi és gondolati elem teljes gazdagsága is. Lírája nemcsak az általános és szubjektív érzelmek ezerfényű csillogását veri vissza, de kutató értelmének a filozófiai magasságokba röppenését is megrajzolja. Szíve megrebbenésének egyszerű dallamát, s az érzés és gondolat összeölekezésének csodálatos harmóniáját egyaránt zeneti. A magyar gondolkozás sajátos színezetével s a nyugati felvilágosult filozófia finom elmélyedésével gazdagítja líránkat, mely előtte az érzelmek hínárjában bukdácsolva, nem talált utat az elmélkedő értelem mélységeket megvilágító fényforrásához. Lírájának jellegzetes sajátosságai, istenáldotta erényei közül további fejtegetésünk érdekében emeltük ki zsenijének ezt az összebékeltető irányzatát. Csokonai ugyanis a halálfogalom fejlődésének teljességéhez a filozófiai halálfogalom lírai kialakításához vezet.

A keresztény halálkép és a szentimentális halálvágy egyaránt az érzelmi megismerés következménye volt. Az elmélyülő fontolgatás, boncoló vizsgálódás még nem merülhetett fel, az érzések hömpölygő áradatában. A halál csak az érzelmek megvilágításában nyert jelentőséget. Csokonainál azonban a halál mint tisztán metafizikai jelenség válik kérdéssé. Bizonyossága, lényege, jelentősége önmagában és a természet, világ s emberre vonatkoztatva egyaránt, a megfejtésre váró kérdések egész sorát zúdítja Csokonai tudni-vágyása elé, Csokonai eszével és szívével együttlátva igyekszik felelni. A mélyen érző ember hitével, s Nyugateurópa kultúráján finomodott értelmével fordul a problémák felé. Berzsenyinek Kishez intézett néhány sora, találóan jellemzi Csokonait, a gondolkodó költőt: „Az ész az érzéshez remeken csatolod, a csapongó elmét szelíden oktatód, mint fellengjen az égen.”

A sors szomorú rendelése folytán Csokonai egész életére a halál közelsége hullatja árnyékát. Talán ez a tény indokolja azt a mámoros életörömet, mely benne lobog. Aki közel van a halálhoz, az magasra értékeli az életet. Csokonai is, mintha maga mögött tudná a halált, menekül előle és sóvár mohósággal veti magát a pillangószárnyu élet után. Fiatalos kedvvel, nagy életöleléssel örül mindennek. Az emberélet változatos pompáját, sokféle szépségét, túláradó szívvel zengi. A puszpángra szálló hímes pillangó, a bimbózó rózsza, a violaszagot gyűjtő szellőcskék, az élet balzsamát lehelő lányok, a rozsmaring illatja, a szamóca édessége, a mosolygó tavasz, a gondot csucsutó borocska, egyaránt boldoggá teszik s mindig új dalra készítetik s új öröme. „Az én poézisom természeté”-ben ki is fejezi idegenkedését Young és Hervey világotól. „Mások siralmas énekekkel bögettessék az oboát és holmi gyászthrenódiát ríkassanak jajos versekkel; én ilyen kedvetlen embereknek nem leszek egyike.” De néha megrohanják a kétségek. A benne tomboló életkedvre, sötétben borul sorvasztó betegségre, hányatott élete s csalódott mély szerelme.

Az élet céltalanságának fájdalma marja. „Az életnek hasznát csak azok aratják, kik magokat ebben mélyen nem avatják” ..¹ Az a motívum, melyet az énekszerzők monoton egyhangúsággal ismételtettek századokon keresztül, az élet haszontalanságának tudata bukkan fel Csokonainál újra. „A férgek rágják ki a selymes tafotát, Egy sárház váltja fel a gazdag palotát...” A földön ténfergés bizonytalan célja, élete keserősége, az öngyilkosság gondolatához sodorják. Azt a szándékot, melyet Balassa csak sejtet és azonnal elvet magától, Csokonai teljes tudatossággal kifejti. Nem érték neki az élet, a halált hívja, melytől pedig retteg. „Óh jóltevő halál! Ki borzasztóm valál, Jer, karom emelem! Itt a megszentelt kés — Tégy jól, jaj, jaj, ne kés... Óh Plútó fogadj el s nyugtató Szent kezed ölelem”² Az ilyen feljajduló kétségbeesés ritka Csokonai lírájában. Hangja általában békésebb, szelidebb, de amikor a halálról szól, valami fojtott nyugtalanság vibrál benne. Érti a halál bús bizonyosságát. Nyugtalanítja a halál érkezése. Lépten-nyomon felmerül a *mikor* gyötrő kérdése. „Mikor lesz, hogy bús kínjában betöltöm hernyó életemet. És szemfedelem pupájában Ki alszom szenvedésemet?”³ Nem tud szabadulni a gondolattól, hogy „szüntelenül közel van a halál.” Az élet célját sem látja tisztán. „Csak azért lettünk-e, hogy szenvedjünk, túrjunk, itt legyünk és járjunk, ételt-italt szúrjunk?”⁴ Elviselhetetlen részére a megsemmisülés gondolata, hogy belőle „csak egy por és csak egy név váljon.” Mert csak ez az, amit a sors adhat. Töpreng a halál lényegén. Hánytorgatja, forgatja a gondolatot, mely kínozza. A megnyugtató megoldást keresi, hogy talán csak álom a halál. „De ugyan lehet-e az álom? S ha álom, miben áll? én fel nem találom...”⁵ Úgy képzei,

¹ Csokonai Ö. M. Harsányi és Gulyás kiadása 1922. Halottvers II. I. 249

² Egy kétségbeesett magagyilkosa 1/2. 394.

³ A pillangóhoz. I./2. 530.

⁴ Halotti vers.

⁵ Álom. II/1.

hogy a halál után épp úgy aludni fog a maga-nem-tudás csendes éjjelében, mint születése előtt. Vagy megsemmisül teljesen, minden részeire bomlik, „s élőbből egy rakás minérale leszek.” Ez a teljes vigasztalan elmúlás-gondolat az, ami nem hagyja nyugodni. Az ember, Isten, cél, szorongó bizonytalanságban merednek elé, kérdésekként. „Ki vagy, miért vagy, hol lakol? és Kinek szavára mozgasz? s végre mivé leszel? Mig ezt ki nem vizsgálod, addig Por vagy, az is leszel.”¹ Ez fáj neki. Por-hamu-ember volta az, mit nem bír elviselni. Nem a halál, hanem a teljes megsemmisülés. A legemberibb és a legmélyebben fájó gondolat, a legérthetőbb vágy sír fel szívéből: diadalmaskodni az elmúláson. Tovább élni akárhogy, egy sóhajban, egy gondolatban, egy névben, de mégis élni. A késő századokhoz szól: „Vajha te csak egyszer említnél engemet! Ugy e bagoly világ nem rémitne tőlé, Nemes utalással hálnék ki belőle.”² Védekezni a pusztulás, ellen, megakadályozni valamiképen az emberi szellem halálát, ez örök emberi vágy. Kikerülni a feledést, elhárítani az idők mohát és élni tovább a végtelenségben. Az a kárhozatos vágy, mely az isteni halhatatlanságot az őseemberrel megkívántatta, az fáj benne. Az emberinek ez a végtelen felé táruló szomjú ölelése, ez a csodálatos nagy akarás, ez az örök átok és örök áldás, ez a fájó azértis, ez Csokonai lelkének őrlő szúja. Es ennek ad meg-megújuló hangot. Ő az első líránkban, aki ezt az emésztő gondolatot a maga nyugtalanságában megszólaltatja. Ő az első, aki gyötrődik, tépelődik magában és a halál titokvárát feszegeti, — hogy legyőzhesse. És serkenti a múzsát, hogy építsenek öröm-templomot a halhatatlanságnak, „amelyben megholt a halál.”

Új idők új hangja csendül felénk Csokonai lírájából. Nem a vallás dogmáihoz menekülő XVI—XVII. század emberének bizonyosságát halljuk tőle, nem a XVIII. század érzelgősségé-

¹ Az ember a poézis első tárgya. I. 421.

² Konstantinápoly. II. 92.

nek tehetetlen sóvárgását, hanem a felvilágosodás gondolkodó emberének tépelődését, kétségeit, halálfélelmét és mindenáron élni-akarását kiáltja felénk. Az ember, „a merész halandó, lelkesedett iszap” áll előttünk, aki kutató tekintetét a titkok kárpitja mögé fúrja, a porhamu-ember, aki nem retteg „angyali pitvarokat tapodni.”

A preromantikus kor végtelen felé lendülő lázas akarását, Csokonai hiánytalanul megvalósította. Ő a preromantizmus lelketől lelkedzett, aki egyesítette magában ennek az ízlés-iránynak minden törekvését. A romantikus ellentétek csodálatos kibékítése, egyéniségének az európai kultúra óceánjába szakadása s egész lobogó romantikus élete, kora leglelkévé teszi. Csokonai a preromantizmusnak, az egyéniség íjján végtelenbe röppentett diadala.

2.

A preromantikus kor nagy halálközelsége, mulandóságot sóhajtozó élefclátása, a végtelen felé feszülő sóvárgása, Anyost epedő érzelgőssége és Csokonai szilaj lendülete nélkül a legcsodálatosabb harmóniába csendül Berzsenyi költészetében. Lírája a borongó sejtelmek, fájó érzések és nagyszerű gondolatok bámulatos összeolvadása. Az érző ember remegő sóhajai, a látóember szárnyaló gondolatai, s a gondolkodva érző költő mély megnyilatkozásai ezek.

Ha lehetséges az, hogy egy ember költészetében három század minden szép után sóvárgása a legtökéletesebb mértékben megvalósuljon, akkor Berzsenyi lírájáról minden bizonnal állíthatjuk azt. Három századi halálköltészetünk minden érénye benne összpontosul. Megvan benne az énekszerzők bízó hite, a szentimentalizmus irreális finomsága, a felvilágosodás elmélyülő gondolkodása s a romantika halhatatlanság-vágya. Mindezt a sok szépet, Berzsenyi egyénisége, az elmúlás zengő lírájává olvasztja össze. Berzsenyiben romantikus korának végtelen felé áradása és saját lelkének halhatatlanság-vágya

egyestül. Benne is, mint Csokonaiban, él a vágy, egyéni lételet beletágítani a végtelenségbe, de míg Csokonainál ez ódái szárnyalású kifejezést keres, addig Berzsenyinél elégikus búsongássá válik. Csokonai vágya izmosabb, erőteljesebb, hatalmasabb kilengésű, Berzsenyié bágyadtabb, szelidebb hangú, nyugodtabb hangulatú. Csokonai féktelen sóvárgását a benne sátorozó halál bús sejtelve izzította, onnan a vibráló nyugtalanság, emésztő tűz. Berzsenyiben van valami Ányos lemondó szomorúságából. A haláltudat maga nem gyötri. Halálvágy se borzong benne, de valami halk szomorúság, szelíd bánat dallama hullámzik lírájából. Az elmúlás méla siralmát, a tarlott bokrok, sárga levelek édes-bús hangulatát árasztja. Egész líráján a mulandóság lehelete borong. A tovasuhanó idő szomorúsága permetez lelkére, az élet tűnékenysége fáj neki.

„Oh a szárnyas idő hirtelen elreptül
S minden mivé tűnő szárnya körül lebeg.
Minden csak jelenés, minden az ég alatt
Mint a kis nefelejcs, enyész.”¹

Az enyészet el nem csituló érzése tör fel lelkéből szüntelen. „Épít, ront az idő lelke, ezercsudát szül, s ismét repülőszárnyaival ragad.”² Az élet ezer csodáját minden szépségét, gyönyörködő szemmel nézi. A természet csendes fensége, harmóniába olvadó gazdagsága, megnyugtató mélysége rokon vele. A természetbe is beleérzi saját lelke borongását. így a természet isteni harmóniájából is az elmúlás hangja kondul, a természet ezer csodájában is a halál suhanása lebben. A természet ölen lelke „eredeti fényében s legtisztább örömbe merül: A szívet s észet megnyitja a józan magányosság.” A szent egyedülvalóságot zengi, ott magára talál. „Mert — amint Schopenhauer mondja — az egyedülletben, hol

¹ Berzsenyi Ö. M. Döbrentei kiad. „Közelítő tél,”

² Barátimhoz.

mindenki maga magára van utalva, ott nyilvánul ki, kinek mije van önmagában.” Berzsenyiben az elmúlás szent borzongása van s ezt vetíti bele a nagy mindenségbe. A dísztelen liget tarlott bokraiban is az ő „gyönyörű kora” elmúlása fáj, amit sem a kikelet sem Lolli barna szemöldöke fel nem igézhet többé.

Berzsenyi mulandóságot lehelő lírájában nincs semmi nyugtalanító. Szelíd resignáció, derűs megnyugvás, napsugaras bánat ragyogja be költészetét. Olyan ez a líra, mint mikor hulló levelek zizzennek meg az aranyló őszben. Nincs benne semmi Ányos emésztő kesergéséből, sem Csokonai titokdöngető szomjúságából és mégis mindkettőnek a hangja szól belőle. Ányos nagy búsongása és Csokonai gyötrő tudni-vágyása, szelíd borongássá és hívő bizalommmá simul össze benne. Egy ember megrebbenő szorongása és egy Isten biztosat tudó fölénye egyesül hangjában. Valami megrendíthetetlen hit, mindentlító bölcsesség és emberi megnyugvás ringatja lelkét. „Életfilozófia”-ja a bölcs ember nyugodt halálvárása.

„Pályám vége közelít:
Hol a gigászi Örök vár
S chaosába elmerít
Mint egy cseppet az Óceán,
Mint egy sóhajtást az orkán,
Légyen álom, légyen bíró,
Bátran megyek elébe,
Mint egy elfáradt utazó,
A vadon enyhéjébe,
Mert ha bíró: nem furdal a vád,
Mert ha álom: nyugalmat ad.”

Berzsenyinek nem probléma, hogy álom-e a halál vagy se. Neki a halállal kapcsolatban, nincsenek aggályai, kételyei.

Őt nem gyötri halála időpontja, nem vággyá a halált és nem fél tőle. Tudja, hogy eljön és stoikus nyugalommal várja.

Berzsenyi fölé emelkedik a kicsinyes emberi megfejtések és gyermekes próbálkozásoknak. A nagyrahivatottság szent hite él benne. „Érzi, hogy itt isteni szárnyait eléggé nem hégáztathatja. Érzi, hogy rab, míg testi lánczait hordozza és le nem rázhatja.” A földi vak lárma gátolja szabad szárnyalását. „A szilaj vágások gigászi harczeit E bujdosó csillag ezer orkánait, Bevont szemünk nem látja.” Ez a kötöttségtől való szabadulás, az egyéni lét korlátainak lerázása, az örökkévalóságig való felemelkedés a vágya. Berzsenyinek a halál nem jelent megsemmisülést, Mert a nagyság — „a századok bús omladékin állva marad s az örök tünésnek fennyen parancsol s megtöri a halált...” Nagy mintaképenek „non omnis moriar”-ját hangoztatja. Bízik a virtus, a nagyság mindent lebíró hatalmában. A szellem örökkévalóságát hirdeti „A bölcs nyugodt elmével búcsúzik E játékszín álorczájától, Szabad lelke feljebb óhajtozik E bujdosó csillag hantjától.”¹ Nem marasztja a világ „hanygyabolyi mivé,... Csak repülő álomkép, csalódás a halandó ember élete. Rövid öröm, hosszú gond, s bántódás, bus éltünk szűk kerülete.” És azért mégis, amikor élete delén „az emberélet útjának felén” visszatekint, nagy szomorúság s a bizonytalan jövő szorongása fáj lelkében. „Mit várjak ezután, nem látom előre. Könnyes szemmel nézek a múltra s jövőre. Annak örömeit sírva emlegetem, Ennek komor képét előre rettegtem Setét ködében.” De rettegése csak pillanatnyi. Az a bölcs megnyugvás, mely egész lírájának sajátja, az Istenben bízó hitével összeolvad s a magyar líra legszebben zengő négy sorában csendül meg.

„Bizton tekintem mély sírom éjjelét!
Zordon, de oh nem, nem lehet az gonosz,
Mert a Te munkád: ott is elszórt
Csontjaimat kezeid takarják.”

A magyar líra három századának, — amelyből a halál-gondolat kialakulását és fejlődését igyekeztünk megrajzolni, —

¹ A halál.

Berzsenyi halálköltészete jelenti a beteljesedését. Az a mag, melyet a kereszténység líránk talajába vetett, Berzsenyi költészetében borul virágba, az a sokféle irány, amelybe líránk elágazik, benne olvad össze csodálatos harmóniába. Három század ígérétének Berzsenyi a tökéletes beváltója.

A HALÁLGONDOLAT FEJLŐDÉSIRÁNYA.

Halálköltészetünk e három százados útját azon a körpályán futotta meg, melynek középpontjában az örök mozgató, e fejlődési folyamat megindítója, célja és irányítója, az Isten áll. Ő halálköltészetünk fejlődésének kezdete és vége. Az énekeskönyvek első halál-énekei belőle indulnak ki s nagy útjuk megtétele után Berzsenyi lírájával hozzá térnek vissza.

Énekeskönyveink halálénekei, a keresztény hit tanítását élik át költészteté, a dogmák fagyfaló valóságát, az istenszeretet magasra csapó lángjánál olvasztják érzéssé. Vakon bízva, szinte öntudatlanul szedik csokorba „a Szentírás illatos rétjeinek” virágát, hogy azt, mint alázatos ajándékot nyújtsák Istennek. Így szinte akaratlanul a Szentírás tanítása nyomán jutnak a halál gondolatához. A halálköltészet náluk sohasem lesz öncélú valósággá, csak mint Istent dicsőítő tevékenységük másodlagos terméke, csak mint izzó istenhitüknek járuléka él. Ez magyarázza meg azt az objektív bizonyosságot, mellyel a halál gondolatát s a halál-gondolat lírai kialakítását elintézik.

A XVIII. század költői, az előző korok lírai hagyományának sablonná merevített halál-elgondolását megfosztják jellegzetes objektivitásától s a halál-gondolatot érzelmeik sodró áradatába, mint szubjektív átélést, mint emésztő halálvágyat illesztik.

Énekeskönyveink szerzőihez a halál-gondolat kívülről közelít, az egyház tanítása vetíti lelkökbe a halálkényszer

gondolatát. A szentimentalizmus nagy hangadóinak, lelkében gyökerezik a mulandóság örök szomorúsága, velük nő, bennük tanyáz a halál sötét árnyéka, ők nem kívülről jutnak a halál ihletet adó valóságához, a halál elválaszthatatlan tőlük. Egyéniségük kiegészítője, lényük immanens tartalma, melyet ők az élet minden megnyilvánulásába beleéreznek. A halál és elmúlás a XVIII. század lírikusainak szívügye, mely egész költészetüket áthatja. A XVIII. század költői önmagukban érzik a halálközelséget, s lírájuk ezt sóhajtja. Bennük, a nagy mindenségben, az élet ezer szépségében, a halál suhanását hallják. Az elmúlás szomorúsága lebben feléjük, a halál közelsége borzolja lelküket. És amint az élet, ez a szomorú kényszermozgás, vak következetességgel hömpölygeti őket az elmúlás felé, úgy sodorja a halál bizonyossága Isten felé. Az emésztő halálvágy, tépelődő miértek és halhatatlanságot áhító akarások háttérben mindenütt ott fénylik Isten arca. Mindaz, ami az elmúlásban fájó és érthetetlen, Istenben elcsitul és érthetővé válik. Így halálénekeink három százados fejlődés után Berzsenyi költészetében a halálproblémát annak a kezébe helyezik, akiéből vették. Ha elfogadjuk Byron mondását, hogy a halál az a bizonyosság, mely sírni tanította az emberiséget, akkor három századi líránk tanulsága alapján hozzá kell tennünk, hogy az Isten az az örökkévalóság, aki letörölte ezeket a könnyeket.

ÖSSZEFOGLALÁS.

A halálgondolat kialakulását és háromszázados fejlődését líránkban kutattuk, mert a líra az a forma, mely legalkalmasabb a mélyen emberi érzelmek kifejezésére. A haláltudat szorongó nyugtalansága az emberi lélek legtermészetesebb és legőszintébb megnyilatkozása. Olyan ősi és olyan önkéntelen, mint maga az élet. Líránkban azonban ez a leggyökeréig

emberi és érthető érzés nem nyilatkozik meg a maga természetességében mindjárt a megindulástól kezdve. Mert a megindítást a kereszténység adja, így a halál gondolata is mint az emberi szellem minden megvillanása, ennek az első és gigászi méretű áramlatnak a sodrába kerül. A kereszténység betölti az emberi életet, érzés- és gondolatvilágot s formálja a halál gondolatot saját képére és hasonlatosságára. Ez az oka annak, hogy a halál ténye, mielőtt kérdéssé, problémává tudatosult volna, már mint megoldott valóság, mint befejezett, kész adottság kerül gondolkodásunkba, s lírai megnyilatkozásainkba, így kutatásunk legelső fázisában, nem kialakulatlan, bizonytalan, tétovázó, kétségek közt ingadozó s bukdácsoló próbálkozásokat kapunk a halál kérdésére vonatkozólag, hanem kész megoldást, megdönthetetlen és kétséget kizáró, egyetlen halálmegfejtést. Legrégibb költészetünkben halálproblémát keresni meddő fáradság. Régi líránk kész eredményeket és elvitázhatatlan bizonyosságot szemez a kutató elé. Így a halálprobléma líránkban visszafelé fejlődik, az idők múlásával fordítottan. Minél messzebb megyünk vissza líránk történetében, annál több a határozottság, annál kevesebb a kétség, s minél inkább távolodunk a kezdőponttól, annál kevesebb a biztosság és annál nagyobb a nyugtalanság. A kereszténység születése pillanatában hatalmába vette irodalmunkat. Irányt, célkitűzéseket, értékeléseket adott neki. Ezért találunk líránkban mindjárt megindulásakor, problémamentes, biztos és megdönthetetlen, halálelgondolást, amely változatlan formában él líránkban két és fél századon keresztül.

A XVIII. század második felében, amikor „az emberi szellem Pálfordulása” mindenütt érezteti hatását, az emberi ész magáraismerése, az egyéni lét önértékiségének hirdetése, s egészben véve az egységes kritikai magatartás, a halál gondolat fejlődéséhez is megadja a lökést. Az a kényelmes biztosságtudat s megnyugtató határozottság, melybe a kereszténység a halál gondolatot beleágyazta, meginog. A halál

örökéletet nyújtó lehetősége mindinkább háttérbe vonul s az egyéni létet, s ezzel értékeket pusztító jelentőségére veti megvilágító sugarát az emberi gondolkodás. A halál most tragikus színezetű, megrázó valósággá, kétségeket s kérdéseket támasztó bizonyossággá, megoldhatatlan rejtéllyé, örök emberi problémává válik.

A halálgondolat ezen a ponton jut el líránkban a fejlődés megindulásához s egyszersmind beteljesedéséhez. A meginduláshoz, mert a kereszténység statikus, két és fél századon át mozdulatlanul nyugvó halálgondolata, most alakul át állandóan ható, dinamikus erővé; most válik azzá a szüntelenül élő nyugtalansággá, mely ott vibrál az emberiség lelke mélyén. A kereszténység egyensúlyban lévő, érzelmekből kialakuló halálképe, az élet megvetéséhez, passzivitáshoz vezetett, a felvilágosodásnak tudatos gondolkozásból kiszakadó halálgondolata pedig ösztönző érzésekhez, aktivitáshoz. Győzni a megsemmisítő halálon, kifeszített mellett, dacosan dobbantani az elmúlás elé, a XVIII. század halálgondolatának következménye.

És ezzel a meggondolással jutunk el a halálprobléma beteljesedéséhez. Mert a halálgondolat lobogó nyugtalanságából ébred életre az emberiség örökkévalóság-sóvárgása, istenisülési vágya, halhatatlanság-akarása. Ennél többet, a porhamu-ember el nem érhet. Akár alázatos szívvel, akár fölényes értelemmel közelít a halál-problémához, a gigászi akaráson túl-jutni nem tud.

Ezért árad halálköltészetünk szüntelenül isten felé. Az ember fájó kérdéseire feleletet csak Ő adhat. Nélküle minden emberi próbálkozás — Szent Ágostonnal szólva — csak a semmiség felé tart, mint a leeső víz.

BIBLIOGRÁFIA.

I, A 16-17. SZÁZAD BIBLIOGRÁFIAI ANYAGA:

- Bornemissza Péter: Énekek 1582.
 Heliai Gáspár: Vigasztaló könyvecske 1553.
 Károli Péter: Az halálról, feltámadásról 1575.
 Kulísár György: Az halálra való készületről 1573.
 Sibolti Demeter: Vigasztaló könyvecske 1584.
 Ács Mihály: Zöngedező mennyei kar 1696.
 Cantiones funebrales.
 Gönczi György: Keresztyéni Isteni Dicséreték 1675.
 Lialoíii temetésekre való énekek 1694.
 Illyés István: Soliári énekek és Halottas énekek 1693.
 Jancsó Benedek ék.
 In exequiis defunctorum 1654.
 Mihál Farkas gyűjteménye.
 Mária a halállal tusakodók ...
 Nagyváradi ék. 1651.
 Nyéki V. Mátyás : A földi részeg szerentsének . . . 1801.
 Nyéki V. Mátyás egyik énekéről Imre Lajos Figyelő 1883.
 Poematia Hungarica.
 Pál András énekes könyve.
 Egy 16. századi ének a halálról. Közli Gulyás József
 I. K. 1931.
 Egy szombatos énekeskönyv ismertetése. Kriza János, Új
 Magyar Múz. 1851-52, II. k.

Szombatos énekek és imádságok.
 Udvarhelyi Szeles János haláltáncéneke Hársing István
 I. K. 192Γ.
 Szilády Áron: Régi magyar költők tára.
 Thaly: Régi magyar vitézi énekek.
 Balassa Bálint Költeményei Szilády Áron kiad.
 Barakonyi Ferenc Versei. Közli Erdélyi Pál Erdélyi Muz. 190 Γ.
 Beniczky Péter: Magyar Ríihmusok 1Γ28.
 Koháry István. Versek.
 Br. Petrőczy Kata Szidónia versei. Közli Thaly Árpád
 neum 1814.

II. A 18. SZÁZAD BIBLIOGRÁFIAI ANYAGA :

Almási Ádám: Búcsúzó versek 1795.
 Ars beatae moriendi.
 Ács Mihály: Halotti tisztességtétel 1708.
 Ács Mihály: Boldog halál szekere 1708.
 Ányos Pál Költeményei Császár kiad. 1907.
 Bacsányi János Költeményei Toldy kiad. 1865.
 Berzsenyi Dániel ö. M. Döbrentey kiad. 1842.
 Boldog halálnak hajócskája 1738.
 Buzgó könyörgésekkel tellyes szomorú versek 1704.
 Csokonai Ö. M. Harsányi és Gulyás kiad. 1922.
 .Dayka Gábor versei Kazinczy kiad. 1813.
 Gyó'ry János: Búcsúzó versek 1860.
 Halálról való mindennapi emlékezés 1771.
 Halott temetéskor. . . 1734.
 Illyés András : Rövid forma embernek életét 1709.
 „ „ Jóra intő énekecskék 1702.
 „ „ Régi és új énekek 1703.
 Malom János: Halállal való esmérkedés 1183.

Mátyási József: Semminél föbb Valami 1794.

Megyasza János : Isten hívogató követe . . .

Molnár Borbála Munkáji 1794.

Ráday Gedeon ö. M. Váczi János kiad.

Ráday Pál Versei Négyesy kiad.

Szőnyi Benjamin: Szentek hegedűje 1776.

„ „ Istennek trombitája 1791.

TARTALOMJEGYZÉK.

A pogány halál-elgondolás.....	3 — 5 oldal
A keresztény halálkép.....	5—7 „
Három század irodalmi arca.....	7—10 „
A keresztény, szigorúan dogmatikus halálfelfogás.....	10—23 „
Szabadabb szellemű líránk.....	23—29 „
A preromantikus kor:	
I A szentimentális halálvágy.....	29—36 H
II. A halálprobléma, halhatatlanság-vágy.....	36—44 „
A halálgondolat fejlődésiránya.....	44—45 „
Összefoglalás.....	45—47 „
Bibliográfia.....	48—50 „